

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՔՍԵՆՈՓՈՆՅԱՆ «ՀՆԴԻԿ»-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍԵՊԱԳՐԱՅԻՆ ԷԹՈՒՆԻՆ

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկը թեպետև լիովին արժանահավատ պատմական սկզբնաղբյուր չի համարվում, այսուհանդերձ որոշ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. VII դ. վերջերից մ.թ.ա. VI դ. վերջերն ընդգրկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձի վերաբերյալ: «Կյուրոպեդիա»-ի նկատմամբ դրսևորվող թերահավատության պատճառներից մեկն էլ եղել է նրանում «Հնդիկ» թագավորի հիշատակումը՝ որպես ժամանակաշրջանի իրադարձությունների մասնակից:¹ Կարծում ենք, որ «Հնդիկ»-ի և «Հնդկաց» երկրի վերաբերյալ Քսենոփոնի հաղորդումներն իզուր են թերագնահատվել՝ մասնավորապես հայագիտության տեսանկյունից: Բանն այն է, որ դրանցից միայն մեկն է, որ վերաբերում է իրական Հնդկաստանին, ավելի ճիշտ, նրա Սինդ նահանգին՝ Ինդոս գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Քսենոփոնի այդ հաղորդումը Կյուրոսի նվաճումները նկարագրող դրվագից է, որն սկսվում է հետևյալ կերպ. «Նա տիրեց բակտրիացիներին և *հնդիկներին* և կիլիկեցիներին, ինչպես նաև սակերին և պափլագոնացիներին և մագդիդներին և բազում այլ ազգերի»:² Իրականում այս հաղորդման մեջ ի նկատի է առնված Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Աքեմենյան աշխարհակալությունը: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. Vդ. վերջերի և մ.թ.ա. IVդ. սկիզբների Աքեմենյան աշխարհակալության արևելյան շատ ժողովուրդների ոչ թե Կյուրոսն էր նվաճել, այլ նրա հաջորդները: Դրանք թվում էին նաև իրական հնդիկները՝ Սինդ (պարսկերեն՝ Հինդ) երկրի բնակիչները: «Հնդիկ»-ի («Հնդիկ» թագավորի), նրա մարդկանց և նրա երկրի վերաբերյալ Քսենոփոնի մյուս հաղորդումները մեր ուշադրությունն ուղղորդում են ոչ թե դեպի Հնդկաստան, այլ Առաջավոր Ասիա:

Ասորեստանի թագավորի հակամարական գործունեության սկիզբը Քսենոփոնը ներկայացնում է այս կերպ. «Ուստի նա սուրհանդակ ուղարկեց իր բոլոր հպատակներին, զույգ փռյուզացիներին, պափլագոնացիներին, *հնդիկներին*, կարիացիներին և կիլիկեցիներին՝ մեղացիների և պարսիկների դեմ զրպարտիչ մեղադրանքներով»:³ Ինչպես տեսնում ենք, «հնդիկ»-ների հետ միասին հիշատակված բոլոր ժողովուրդները բնակիչներն են Առաջավոր Ասիայի: Դրանք Ասորեստանի թագավորին հպատակ Միջագետքի և Ասորիքի (այսն առումով) ժողովուրդներն են և բնակիչները Փոքր Ասիայի և

¹ «Կյուրոպեդիա»-ն արևելահայ գրական լեզվով թարգմանած Ս. Կրկյաշարյանը համամիտ է շատ հայագետների, ովքեր այն համարել են բարոյախոսական-քաղաքական վեպ, այդուհանդերձ նրա հիմքում տեսնում են պատմական հավաստի դեպքեր: Նա ավելացնում է. «Հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներին և քաղաքական դեպքերին վերաբերող մասերը հիմնված են պատմական ստույգ տվյալների վրա և միանգամայն արժանահավատ են: Անկասկած, Քսենոփոնը Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները քաղել է 10 հազարի հետ Հայաստանի միջով նահանջելիս»: (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, այսուհետև՝ Կյուրոպեդիա, Եր., 2000, էջ 403-404):

² Xenophon, *Cyropaedia* (այսուհետև՝ *Xen., Cyr.*) with an English transl. by W. Miller, The Loeb Classical Library, vol. I-II, London, 1914, I, 1, 4 (Կյուրոպեդիա, էջ 5):

³ *Xen., Cyr., I, V, 2* (Կյուրոպեդիա, էջ 35):

արևմտյան Իրանի: Բնականաբար, սրանց շարքում հայտնված «Հնդիկ»-ները ևս, սրանց նման, լինելու էին ոչ թե Հնդկաստանի, այլ Առաջավոր Ասիայի բնակիչներ: Աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ թվարկված երկրների շարքում բացակայում են առաջավորասիական մեկ այլ երկրի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները, մանավանդ որ սա այն միակ երկիրն էր, որը անմիջական հարևան էր թե՛ Ասորեստանի թագավորությունը կազմած Միջագետքին ու Ասորիքին, թե՛ Փոքր Ասիային ու Իրանին: Ըստ այսմ, հարց է ծագում. արդյոք հենց այստեղ՝ Հայկական լեռնաշխարհում չէի՞ն բնակվում «Կյուրոպեդիա»-ի այս և հաջորդ հաղորդումներում հիշատակված «Հնդիկ»-ները և «Հնդիկ» թագավորը:

Հ.Մանանդյանը, հավատ չընծայելով քսենոփոնյան «Հնդիկ»-ին Հնդկաստանի թագավոր համարող տեսակետին, կարծում էր, որ այն «աղճատված» ընթերցված է: «Ավելի քան հավանական է, - գրում է նա, - որ Դոսոս-ը պետք է ուղղել և կարդալ Σίνδοս, որ նշանակում է սինդ կամ սինդերի թագավոր... Կյուրոպեդիայի վերոհիշյալ հատվածի մեջ հիշատակված են, ըստ իս, ոչ թե հնդիկները, այլ սինդերը, որոնք ինչպես հայտնի է, հենց Կյուրոս Մեծի ժամանակ (550-529 մեր թվ. առաջ) հզոր և հարուստ ժողովուրդ էին և ապրում էին այժմյան Անափայի շրջանում»:⁴ Որ «Հնդիկ»-ի թագավորությունը հեռու Հնդկաստանում գտնվել չէր կարող, տեղին է նկատել Հ. Մանանդյանը: Բայց այն սինդերի երկրում՝ սևծովյան Անապայի շրջանում ևս գտնվել չէր կարող: Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհում բնակված խաղայների և «Հնդիկ»-ի փոխհարաբերությունների մասին դա են վկայում: Ըստ Քսենոփոնի՝ խաղայները «մշտապես կա՛ն կողոպտուտով են զբաղվել, կա՛ն վարձով ծառայել են երբեմն Հնդկաց թագավորի մոտ, որի մասին ասում են, թե շատ ոսկիներ ունի, երբեմն նաև Աստյուագեսի մոտ»:⁵ Աստյուագեսը Մարաստանի (Մեդիա) թագավորն էր, բայց իրականում ոչ թե նախորդել է, այլ հաջորդել է Կիաքսարեսին:

Խաղայները Հայկական լեռնաշխարհից սինդերի երկիր հասնելու համար նախ պետք է դուրս գային Սև ծովի հարավարևմտյան ափ, այնուհետև ծովի արևելյան ափով շարունակելով ճանապարհը՝ պետք է անցնեին Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան, նրանից այն կողմ՝ Սև ծովի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Անապայի շրջան մտնելու համար: Դժվար թե խաղայները նպատակադրվեին սինդերի երկիր գնալ վարձով ծառայելու համար, որովհետև թե՛ այնտեղ հասնելիս, թե՛ այնտեղից վերադառնալիս ստիպված կլինեին անցնելու մի շարք բարբարոս ցեղերի՝ վտանգներով լի երկրներով: Ի նկատի առնենք, որ վարձկաններն ի վերջո նախատեսում էին տուն վերադառնալ, ուստի կնախընտրեին ծառայել մի այնպիսի երկրում, որը մոտ էր իրենց երկրին, իսկ այնտեղ տանող ճանապարհները քաջ հայտնի էին և համեմատաբար անվտանգ:

Խաղայների և հնդկաց թագավորի փոխհարաբերությունների մասին Քսենոփոնը խոսում է նաև մարական զորավար պարսիկ Կյուրոսի (ապագա Կյուրոս Մեծի) և «Հնդկաց» թագավորի դեսպանների հանդիպման առիթով: «Կյուրոպեդիա»-ի համապատասխան հատվածն է. «Կյուրոսը երբ լսեց, թե խաղայները հաճախ գնացել են հնդկաց թագավորի մոտ և հիշելով, որ նրա մոտից դեսպաններ են եկել Մեդիա՝ այստեղի իրավիճակին ծանոթանալու համար, որից հետո նրանք մեկնել էին թշնամու (ասորեստանցիների-Ս.Պ.) մոտ, նրանց դրությամբ ևս ծանոթանալու համար, ցանկացավ, որ հնդիկը լսի իր մոտ կատարված դեպքերի մասին»:⁶

⁴ Հ.Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Եր., 1944, էջ 28:

⁵ Xen., Cyr., III, II, 25 (Կյուրոպեդիա, էջ 114):

⁶ Xen., Cyr., III, II, 27 (Կյուրոպեդիա, էջ 114):

Ըստ Քսենոփոնի՝ Ասորեստանի և Մարաստանի միջև ծագած առճակատման առթիվ Մարաստանի Կիաքսարես արքայի մոտ ժամանած «հնդիկ» պատվիրակները նրան ասում են. «Ինչի՞ց սկսվեց պատերազմը մեղացիների և ասորեստանցիների միջև: Քեզ լսելուց հետո, - շարունակեցին նրանք, - արքան («հնդիկ»-ը - Ս.Պ) պատվիրեց մեկնել Ասորեստանի քազավորի մոտ և նույնը հարցնել նրան: Վերջում նա մեզ պատվիրեց կողմերին ասել, որ հնդկաց արքան որոշելուց հետո, թե ով է արդարացի, կմիանա անիրավված կողմին»:⁷ Իսկ Կյուրոսը, դիմելով «հնդիկ» պատվիրակներին, ասում է. «Հաղորդե՛ք Հնդկաց արքային..., որ եթե Ասորեստանի քազավորը համարում է, որ մենք նրա հանդեպ անարդար ենք, ապա մենք՝ որպես դատավոր, ընտրում ենք հնդկաց արքային»:⁸ Այստեղ բերված վկայություններից պարզվում է, որ «հնդիկ»-ը՝ «հնդկաց» քազավորը, իշխել է մի երկրում, որը բավականին մոտ է գտնվել ոչ միայն Մարաստանին, այլև Ասորեստանին և խալդայների երկրին, իսկ ինքը՝ «Հնդիկ»-ը, եղել է հարուստ (շատ ոսկիներ է ունեցել), ունեցել է ուժեղ բանակ՝ բաղկացած ոչ միայն տեղական ուժերից, այլ նաև վարձկան խալդայներից:⁹

Խալդայները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում, որտեղ նրանց հիշատակն են պահել Ճորոխի միջին հոսանքի շրջանի *Խաղտոյ ձոր* և Կարին գավառի *Խաղտոյ առիճ* տեղանունները:¹⁰ Ընդ որում, խալդայների երկրին մոտ գտնված «Հնդիկ»-ի երկիրը հարևան էր նաև մեղացիների երկրին (Մարաստանին), որովհետև այստեղ այցելելուց հետո էին «Հնդիկ»-ի պատվիրակներն անցել Ասորեստան:¹¹

Ուշագրավ է հետևյալ հանգամանքը ևս: Խալդայները վարձով ծառայում էին ոչ միայն «հնդիկ»-ի երկրում և Մեդիայում (Մարաստան), այլև Արմենիայում՝ նախկին Ուրարտու/Արմինայում: Իր «Անաբասիս»-ում հունական 10000-անոց զորքի նահանջը նկարագրելիս Քսենոփոնը հաղորդում է, որ Միջագետքից Հայկական լեռնաշխարհ մտած հույները, երբ հասել էին Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս) գետին, «Լուսաբացին գետի այն կողմը նրանք նկատեցին սպառազինված հեծյալների, որոնք պատրաստ էին խոչընդոտելու գետանցը, իսկ հեծյալներից վերև բլուրների վրա շարվել էին հետևակ զորքեր, որոնք պետք է արգելեին հեղեմներին Արմենիա դուրս գալ: Սրանք Օրոնտասի (Երվանդ սատրապի-Ս.Պ) և Արտուխասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան: Ասում էին, թե խալդայները ազատ են և խիզախ...»:¹²

Եթե խալդայները որպես վարձու զինվոր կարող էին ծառայել ոչ միայն «հնդկաց» երկրում և Մարաստանում, այլև Արմենիայում, որը հունական Բյուրի նահանգի ժամանակ Աքեմենյան աշխարհակալության XIII սատրապությունն էր (Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան կեսում)¹³, ուրեմն, «հնդկաց» երկիրը, Մարաստանի, Արմենիայի և Խալդայների երկրի հետ միասին գտնվել է նույն տարածաշրջանում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 86:

⁸ Նույն տեղում, 87:

⁹ Նույն տեղում, III, II, 25; III, II, 27:

¹⁰ *Н.Адоми, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 52, 63; Ն.Ադոնց, Հայաստանի պատմություն. Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա., Եր., 1972, էջ 64-66: Ս.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 55:*

¹¹ *Xen., Cyr., III, II, 27; VI, II, 9:*

¹² *Xenophon, Anabasis (այսուհետև՝ Xen., Anab.) with an English transl. by L.Carleton, The Loeb Classical Library, Browson, London, 1998, IV, III, 1-4 (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, այսուհետև՝ Անաբասիս, էջ 88-89):*

¹³ *Herodotus, The Persian wars (այսուհետև՝ Her.) with an English transl. By A.D.Gogley, The Loeb Classical Library, vol. I-IV, London, 1925, III, 94 (Հերոդոտոս, պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս.Կրկյաշարյանի, այսուհետև՝ Հերոդոտոս, Եր., 1986, էջ 197):*

նում և, ամենայն հավանականությամբ, հարևան էր նրանց բոլորին: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ոչ միայն «հնդիկ»-ի երկրում վարձկաններ եղած խալդայները, այլև արմենները գիտեին այնտեղ տանող ճանապարհները:¹⁴ Ուրեմն, այն կարելի է տեղորոշել Հայկական լեռնաշխարհի այն մասում, որտեղ գտնվում էր սեպագիր արձանագրությունների էթիունի ցեղամիությունը: «Հնդիկ»-ի թագավորության այսպիսի տեղորոշմամբ է հասկանալի դառնում այնտեղ ոսկու առատությունը, որով հետաքրքրվում էր Կյուրոսը:¹⁵ Ըստ երևույթին, այդ ոսկին արդյունահանվում էր Սևանա լճից հարավ-արևելք գտնվող Մոտքի ոսկեհանքից: Այն շահագործվում էր շատ վաղ ժամանակներից,¹⁶ իսկ ուրարտական դարաշրջանում իր ամուրով ՄՏkia (կարդա Os-kia/«ոսկյա») կոչվում էր համապատասխան լեռնաշղթան:¹⁷

Եթե «հնդիկ»-ի թագավորությունը նախկին էթիունի էր՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան կեսը ներառած XVIII Աքեմենյան սատրապությունը, ապա նրա «հնդիկ»-ները լինելու էին այդ սատրապության բնակչության մեծամասնությունը կազմած սասպեյրները: Սասպեյրների վերաբերյալ Հերոդոտոսի հաղորդած տեղեկություններից առավել ուշագրավ են հետևյալ երկուսը. 1.«Կոլխիսից Մեդիա ավելի չէ ճանապարհը, քայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ՝ սասպեյրները, սրանց միջոցով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա»:¹⁸

2. «Պարսիկները բնակվում էին մինչև Հարավային ծովը (Պարսից ծոց - Մ.Պ.), որը կոչվում է Կարմիր: Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից վերև սասպեյրները, սասպեյրներից վերև՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև հյուսիսային ծովը (Սև ծովը-Մ.Պ.),որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսը»:¹⁹

Գրեթե յոթ տասնամյակ առաջ Հ.Մանանդյանը ցույց էր տվել, որ սասպեյրների բնակեցրած տարածքը ներառում էր Կողքիսից Մարաստան տանող Ջավախք-Աշոցք-Շիրակ- Արարատյան դաշտ-Շարուր-Նախճվան ճանապարհը,²⁰ իսկ Ի.Մ.Դյակոնովը սասպեյրներին տեղադրում էր ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների էթիունի երկրում:²¹ Ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ հրատարակած մեր հոդվածներից մեկում մենք, համամիտ լինելով հեղինակավոր այս պատմաբաններին, նաև ցույց էինք տվել, որ *սասպեյր* հնդեվրոպական ծագումով ցեղանունը ոչինչ ընդհանուր չունի այլ ստուգաբանություններ և տեղորոշումներ ունեցող *Սպեր* գավառանվան (Ճորոխի մեծ գետազալարի շրջանի անունն է՝ ծագած հ.-ե. *sper- «գալարել» արմատից) և *իրեր* ցեղանվան ու *Իբերիա* երկրանվան (հմմտ. հայերեն *Վիրք*<**իվեր-ք*) հետ:²²

Ինչպես հայտնի է հողագործության անցած ցեղախմբերն սկսեցին կրել այնպիսի անվանումներ, որոնք շեշտում էին իրենց տնտեսաաշակութային տարանջատվա-

¹⁴ Xen., Cyr., III, II, 28; III, II, 29; III, II, 30. «Հնդիկ»-ի, նրա թագավորության և սրա բնակիչների մասին Քսենոփոնը տեղեկություններ կարող էր ստանալ «Հնդիկների երկրի ճանապարհն իմացող» և իրենց մոտ գերի եղած արմեններից՝ ամենայն հավանականությամբ, արմեն գեղջավազից և նրա որդուց (Xen., Anab., IV, V, 24; IV, V, 28-30; IV, V, 34-35; IV, VI, 1-3):

¹⁵ Նույն տեղում, VI, II, 1-3:

¹⁶ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. III, Եր., 1977, էջ 697-698:

¹⁷ Մ. Պետրոսյան, Մարդուրի II-ի անդրսևանյան արշավանքի երթուղու շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1984, թիվ 2, էջ 178-179:

¹⁸ Her., I, 104 (Հերոդոտոս, էջ 46):

¹⁹ Նույն տեղում, IV, 37 (Հերոդոտոս, էջ 234):

²⁰ Հ.Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, էջ 25:

²¹ И. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ер., 1968, стр. 192, 240.

²² Մ. Պետրոսյան, Հացագիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, ՊԲՀ, 1981, թիվ 3, էջ 193-197:

ծուրությունը շրջակա տարածքների ոչ հողագործ ցեղախմբերից:²³ Այդպիսի պայմաններում է ստեղծվել *սասպեյր* (Σάσπειρες, Σάσπειροι) ցեղանունը, որի հիմքում, մեր կարծիքով, հ.-ե. *sas-per- կամ *sas-puer- նախաձևն է: Մրա առաջին բաղադրիչի համար հմմտ. հին հնդկ. sasa «սնունդ, ուտելի բույս», sasya «ցանք, սերմ, հացահատիկ, ցորեն», ավեստ. hahya «հացահատիկ, արմտիք», գալլ. (s)asia «աշորա, հաճար», իսկ երկրորդ բաղադրիչի համար հմմտ. հ.-ե. *per- «ծին, ծնունդ» կամ *puer- «որդի, զարմ» արմատները:²⁴

«Մարդ»/«հացարույս» առասպելաբանական համադրման²⁵ հետևանքով հացահատիկի մշակութայամբ զբաղված հողագործական հանրությունների (տոհմեր, ցեղեր, դասեր, ցեղախմբեր) կրած «հացային» անուններից հիշենք սեպագրային Aštuhi-ն և հետագա *Աշարունիք*//*Աշորնիք*//*Աշորնէք* գավառանունը:²⁶ Մրանցից առաջինի աճեբաղադրիչը նույնն է *սաստուճ*//*աշտուճ* «ցամաք հաց» բառի արմատի հետ²⁷ (վերջածանցի համար հմմտ. բրդուճ, պասկուճ, պարկուճ), երկրորդի հիմքում *աշարա*//*աշորա* «տարեկան, հաճար» բառն է:²⁸ Ասվածները թույլ են տալիս քսենոփոնյան «հնդիկ»-ը համարել վերոհիշյալ անունների կազմած իմաստային դաշտի ևս մեկ ներկայացուցիչը, մասնավորապես նույն իմաստային դաշտին պատկանող *սասպեյր* ցեղանվան հետագա համարժեքը: Մեր կարծիքով, Ինծոս-ի հիմքում հայերեն **ընդիկ*<**ունդ-իկ* կամ **ընդի*<**ունդ-ի* նախաձևերից մեկն է: Ծագում ու պատկանելություն ցույց տվող -իկ վերջածանցի համար հմմտ. *գռեհիկ*, *մարտիկ*, *ռազմիկ* բառերի, հայակազմ *խափշիկ*, *պարսիկ*, *կայսիկ* ցեղանունների, բայց հատկապես հայության տարբեր հատվածներին տրված *գեղնիկ*, *գոզիկ*, *վոշիկ* անունները:²⁹ Որ **ընդիկ*-ի կողքին կարող էր գոյություն ունենալ **ընդի* ձևը՝ կազմված -ի (<հ.-ե. *-(i)ā/*-(i)io)³⁰ վերջածանցով, ցույց են տալիս *գեղնիկ*-ի *գեղնի* և *գոզի* տարբերակները:³¹ Բացառված չէ նաև **ընդի*/**ընդիկ*-ի **ընդի*/**ընդիկ* տարբերակների գոյությունը ևս, որովհետև նրա հիմք *ունդ* «ուտելի սերմ, հատիկ» արմատն ուներ իր *հունդ* տարբերակը: Դժվար է գուշակել, թե Քսենոփոնի հայ տեղեկատուն այդ ձևերից որն է գործածել, բայց հույն պատմիչի ականջին այն հնչել է իրեն ծանոթ Ինծոս/«հնդիկ»-ի նման:

Էթնոնի ցեղամիությունը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է երկմիասնական կառուցվածք՝ բաղկացած «Շարայի ցեղամիություն»-ից՝ արևմուտքում և «Գե-

²³ Я. Чеснов, О социальной мотивированности древних этнонимов, «Этнонимы», Сб. Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР, М., 1970, стр. 48-49.

²⁴ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 295:

²⁵ Հմմտ. մարդկանց վերաբերող անունը առնել «սերմը՝ ցեղը ջնջել» բառակապակցությունը (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977, էջ 601) և ածու բառը՝ կիրառված ոչ միայն բույսերի համար, այլև «ազգ սակալաթիւ» (Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 21) և «ազգ» իմաստներով (Մովսիսի Խորենացույ պատմութիւն հայոց, Եր., 1981, Ա, գ):

²⁶ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 281-285:

²⁷ Նույնը, էջ 285, ծան. 175:

²⁸ Նույնը, էջ 281-283:

²⁹ Վերջիններիս մասին տե՛ս Հ.Մնձուրի, Երկեր, Եր., 1986, էջ 339:

³⁰ Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 331:

³¹ «Բառագիրք Հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 64, 67, ծան. 210:

դամի ցեղամիություն»-ից՝ արևելքում:³² Առաջինի բնակիչները եղել են իրենց Հայկազն Շարայից սերած համարող ցեղերը (հմմտ. «Շարայի ծնունդը»), իսկ երկրորդինը՝ նույնպես Հայկազն Գեղամից իրենց սերած համարող ցեղերը (հմմտ. «ծովեզերեայան... որք ի Գեղամայ»):³³ Ցեղամիության երկու մասերի միասնությունն է արտացոլված նրանց երկուսի համար կիրառված *Etiumi/hi* անվան մեջ՝ *Etiumi* և *Ueduri-Etiumi*: Ըստ երևույթին, Էթիունիի երկմիասնական կառուցվածքը նկատի առնելով էր, որ Արարատյան դաշտի ձախափնյակին տիրացած Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) այստեղ երկու հենակետային ամրոց էր կառուցել: Դրանցից Արգիշտիխիսիլին, գտնվելով արևմուտքում, ուղղված էր բուն Էթիունիի (Էրիսխի-Շիրակով) և նրա բնակիչ «Շարայանների» դեմ, իսկ Էրեբունին, գտնվելով արևելքում, ուղղված էր Վեդուրի-Էթիունիի (Սևանի ավազանով) և նրա բնակիչ «Գեղամյանների» դեմ: Ուշագրավ է, որ Ուրարտուի այս թագավորն իր արձանագրության մեջ հիշատակում է «Դիուծինի Իգանեցի թագավոր՝ արքա երկրի Էթիունյան» (*Diuzini I'ganiehi LUGAL* ^{KUR}*Etiumi*)³⁴ կոչված մի անձի: Այս տիտղոսից բխում է, որ Էթիունի երկմիասնական ցեղամիության մեջ գոյություն է ունեցել համաէթիունյան բարձր մի պաշտոն, որի կրողը վերադաս է եղել մյուս բոլոր ցեղապետ-արքաների նկատմամբ:

Ի տարբերություն Ճորոխ գետի ավազանում գտնված իր արևմտյան հարևան Դիաուխի ցեղամիության՝ Էթիունին Ուրարտուի արքաներից կրած ծանր հարվածներից հետո էլ շարունակել էր գոյատևել, իսկ Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-713 թթ.)՝ կիմերներից և Ատրեստանի թագավոր Սարգոն II-ից կրած պարտություններից, ապա և սկյութների՝ Առաջավոր Ասիայում հայտնվելուց հետո հնարավորություն էր ունեցել ոտքի կանգնելու և ամրապնդվելու: Ռուսա II-ի օրոք (մ.թ.ա. 685-645թթ.), երբ Ուրարտուն կորցրել էր հսկողությունը Արարատյան դաշտին հյուսիսից հարող շրջանների վրա,³⁵ Էթիունի ցեղամիությունն սկսել էր ընդարձակվել՝ ընդգրկելով նախկինում իրեն պատկանած հարավային տարածքները: Ուրարտուն ի գործ չէր կանխելու Էթիունիի հետագա հզորացումն ու ընդարձակումը: Ըստ Ե.Գրեկյանի՝ հնագիտական տվյալների և ուշ ուրարտական պատկերագրության որոշ օրինակների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ անգամ Ուրարտական թագավորության անկման գործում իրենց դերակատարումն են ունեցել էթիունցիները («Քերևա իրենց՝ սկյութների հետ միասին»):³⁶ Կարծում ենք, թե Արարատյան դաշտի ուրարտական ամրացված կենտրոնները գրավելու գործում գլխավոր դերում լինելու էին էթիունցիները, ոչ թե հեծյալ սկյութները:

Էթիունիի աստիճանական ընդարձակման մասին են խոսում նախ ուրարտական արձանագրությունների տվյալները: Պարզվում է, որ Հրազդան քաղաքի շրջակայքը զբաղեցրած Քիելսունի երկիրն ավելի վաղ դուրս էր եկել Ուրարտուի կազմից և ընդգրկվել էր Վեդուրի-Էթիունի ցեղամիության մեջ:³⁷ Ըստ երևույթին, Էթիունիի ընդարձակումն ուղեկցվում էր հյուսիսից հարավ ցեղային տեղաշարժերով, որոնցով էլ պետք է բացատրել հյուսիսային ծագումով տեղանունների գոյությունը Արարատյան դաշտին հարող տարածքներում և բուն դաշտում: Դրա վկայություններից է Աղվերան բնակա-

³² Հմմտ. նույնպես երկմիասնական կառուցվածք ունեցած Հայաստ-Ազի ցեղամիության հետ (տե՛ս *С.Петросян, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 3, էջ 77-78*):

³³ *Խորենացի, Բ, Դ:*

³⁴ *Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N 155 С.*

³⁵ *Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Ер., 1970, стр. 325.*

³⁶ *Ե. Գրեկյան, Վանի թագավորության անկման շուրջ, «Հայկազունիներ. առասպել և պատմություն», ԳԱԱ և ԵՊՀ միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2012, էջ 59:*

³⁷ *Н. Арутюнян, Биайнили (Урарту), стр. 433-435.*

վայրի անունը: Աղվերան<*աղուեր-ան. հմմտ. -ան տեղանվանակերտ վերջածանցը Ալեւան, Դերջան, Երեւան, Մեւան և այլ տեղանուններում, իսկ *աղուեր<*աղուեր//*ալուեր (ա հավելվածական ձայնավորով) հիմքի համար հմմտ. Սևանա լճի հարավային ափին տեղորոշվող սեպագրային Lueruni (<*Luer-uni) ցեղանուն-երկրանունը:³⁸ Այս տեսանկյունից ուշագրավ են նաև ներկայիս Նախիջևանի երկրամասի Վանանդ տեղանունը (հմմտ. ներկայիս Կարսի նահանգի մոտ կեսը զբաղեցրած հին հայկական Վանանդ գավառի անունը), Շարուր գավառանունը (հմմտ. Շիրակի անվանադիր Շարայի անունը),³⁹ Արփա/Արփանեալ գետանունն ու տեղանունը (հմմտ. Աշոցք-Շիրակում Արփա լճանունը և Արփա գետանունը):⁴⁰ Այս տեսանկյունից պատահական չէ նաև, որ հին հայկական ավանդությունը խոսում է Գեղամ նահապետի՝ Գեղարքունիքից Արարատյան դաշտ վերադառնալու և Արմավիրում վախճանված լինելու մասին:⁴¹

Էթիմոնիի՝ դեպի հարավ ընդարձակված լինելու մասին է վկայում նաև հետևյալ փաստը: Ռուսա II-ի օրոք Կիլիկի երկրի դիմացի սրբավայրից Խալդիի կուռքը «վերաբնակեցվել» էր Ռուսասիանիլի (Թուրակ-կալե), որովհետև իշքուգույան թագավորի ավագ որդին՝ Շազան, մտել էր Մանա թագավորության կազմում գտնվող այդ երկիրը և զբաղեցրել «Աքայայի տեղը» (ըստ երևույթին, ցեղապետ-արքայի գահը): Այդ երկիրը գտնվելու էր Ուրմիա լճից արևելք կամ հյուսիս-արևելք՝ հյուսիսից Մանայի հարևանությամբ, իսկ Իշքուգույլ/Իշքուգույլ(խ)ուն՝ հետագա Աշոցքում՝ ներկայիս Շիրակի մարզի հյուսիսում էր:⁴² Իրարից բավականաչափ հեռու գտնված ցեղային երկրների անցված այդ փոփոխությունը կարող էր տեղի ունենալ միայն այն դեպքում, երբ ծագումով իշքուգույցի թագավորը ներկայացներ ամբողջ էթիմոնի (ինչպես ավելի վաղ իգանիական ծագումով Դիոմիդին էր) և լիներ սկյութների դաշնակիցը:

«Հնդիկ» արքայի կերպարը նախատիպ էր ունենալու մ.թ.ա. VIIդ. կեսերից մինչև մ.թ.ա. Vդ. կեսերը էթիմոնիում իշխած թագավորների, որոնք ժամանակակիցներն են եղել Մարաստանի Կիսքսարես ու Աստյուագես թագավորների, Աքեմենյան աշխարհակալության հիմնադիր Կյուրոս Մեծի և Արմենիայի (Հարավարևմտյան Հայաստանի) թագավորներ «Արմեն»-ի⁴³ ու նրա որդի Տիգրան Երվանդյանի: «Հնդիկ»-ի թագավորությունն իր գոյությունը շարունակել է Աքեմենյան աշխարհակալության ստեղծումից հետո ևս: Ըստ Քսենոփոնի՝ «Հնդիկ»-ի պատվիրակները եղել էին Լյուդիայի թագավոր Կրեստսի մոտ և լրտեսել էին հօգուտ Կյուրոսի:⁴⁴ Իսկ Կրեստսը պարտություն էր կրել և Կյուրոսի կողմից գերեվարվել մ.թ.ա. 546 թվականին:

Թե երբ էր անկախությունից զրկվել հայկական այս թագավորությունը, դժվար է ասել: Միայն ենթադրել կարելի է, որ հետագայում այն ենթարկվել էր հզորացած պարսիկներին, իսկ Դարեհ I-ի օրոք ընդգրկվել Աքեմենյան տերության XVIII սատրապետության մեջ՝ կազմելով սրա հիմնական մասը: Արմենիա անունը տարածվել էր նաև նրա վրա այն պարզ պատճառով, որ Արմինա/Արմենիայի մնան նրա բնակչությունը

³⁸ Ս. Պետրոսյան, Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-Vդդ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 1, էջ 190, ծան. 21:

³⁹ Գր. Կանույան, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 121-122.

⁴⁰ Ս. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները Հին Հայաստանում, էջ 301-302:

⁴¹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

⁴² Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 94.

⁴³ Քսենոփոնի «Կյուրոսպեդիա»-ում Արմեն (Արմենիոս), այսինքն՝ «Հայ», կոչված Հայոց թագավորը Երվանդ Սակավակյացը չէ, այլ պատմիչներին Հայկակ կամ Մյուս Հայկ անունով հայտնի Հայոց նահապետը (Ս. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 348-354):

⁴⁴ Xen., Cyr., VI, II, 9; VI, II, 13.

ևս կազմում էր միասնական հայություն՝ հայախոս էթնոսի բաղկացուցիչ մասը: Բացառված չէ, որ քսենոփոնյան «Հնդիկ»-ի ժառանգորդները եղել են Մեծ Հայքի թագավորներին ենթակա «երկրորդական գահ»-ի տիրակալները:⁴⁵

КСЕНОФОНТСКОЕ “ЦАРСТВО ИНДОСА” И КЛИНОПИСНАЯ СТРАНА ЭТИУНИ

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

В “Киропедии” Ксенофонт сообщает, что халдаи - жители Армянского нагорья, иногда в качестве наемников служили у “Индийского царя”//”Իνδοϑ, что как они, так и армены имели постоянные сношения с “индийцами”. Это и побудило Кира просить халдаев и арменов дать ему проводников для сопровождения мидийско-персидского посла, который должен отправиться в страну “индийцев”. Эти обстоятельства говорят о том, что ”Իνδοϑ и “индийцы” имели отношения с халдаями и арменами. Значит, они не были жителями Индии (в Южной Азии), а жили на Армянском нагорье. По нашему мнению, эти “индийцы” населяли северо-восточную часть Армянского нагорья, которая находилась между страной халдаев (с запада), арменов (с юго-запада) и мидийцев (с юго-востока). Это- территория “страны Этиуни” урартских клинописных надписей, которая позже стала XVIII саспейрой Ахеменидской державы. Здесь вместе с алародиями и матиенами жили саспейры (Σάσπειρες, Σάσπειροι). Последний этноним состоит из компонентов *sac-* (<и.-е. *sas- “зерно, урожай”) и *пейр-* (<и.-е. *per- “рождать, производить” или *рцег- “сын”). Из того же хозяйственно-культурного круга и из того же региона происходит и этноним ”Իνδοϑ. Этот этноним, вероятно, следует считать возникшим от имени *րնդի/*րնդիկ или *h(ը)նդի/*h(ը)նդիկ: Ср. арм. րնդ/հրնդ “зерно” и суффиксы -ի, -իկ. Приведенные этнонимы семасиологически идентичны и обозначают общность оседлых земледельцев, которые занимались культивацией зерновых культур.

⁴⁵ Խորենացի, Բ, խդ, խէ, ծա: